

Діліпатқожа АЙТБАЕВ

ӨЗБЕК ТІЛІНДЕГІ САЛАЛАС ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕР ЖАЙЛЫ

В статье говорится о сложносочиненных предложениях узбекского и казахского языка, об их видах и особенностях форм образования.

Bu makalede, Türk dilindeki deyimlerin gramer yapısı değerlendirilmiş ve Türk diline ait olmayan bazı yapısal değişikliklerin sebebi anlatılmaya çalışılmıştır.

Мағыналық жағынан бір-біріне байланысты екі немесе одан да көп жай сөйлемдерден құралып, күрделі ойды білдіретін сөйлемді құрмалас сөйлем деп атайтындығы қазақ тілінің құрмалас сөйлем синтаксисіне арналған ғылыми еңбектерде айтылған [1]. Ал өзбек тілінде құрмалас сөйлемге төмендегіше анықтама береді: екі немесе одан артық компоненттерден – жай сөйлемдердің интонациялық және ойдың толық аяқталғандығын білдіретін сөйлемдерді құрмалас сөйлем деп атайды [2]. Өзбек тілінде құрмалас сөйлем термині «құшма гап» деп аталады [2, 5].

Қазақ тілінде құрмалас сөйлем: сабақтас құрмалас сөйлем, салалас құрмалас сөйлем және аралас құрмалас сөйлем болып үшке бөлінетін болса, өзбек тілінде олай емес. Термин ретінде аталуларында біраз өзгешеліктер көрінеді. Сабақтас құрмалас сөйлемді «эргашган құшма гап» деп атаса, салалас құрмалас сөйлемді «боғланган құшма гап» деп атайды. Өзбек тіліндегі құрмалас сөйлемдердің қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдерден бір өзгешелігі – қазақ тіліндегі аралас құрмалас сөйлемді «Күрделі типтегі құрмалас» сөйлемнің құрамына қосады.

Өзбек тілінде құрмалас сөйлемдер: салалас («боғланган құшма гап») құрмалас сөйлем, сабақтас («эргашган құшма гап») және күрделі типтегі құрмалас сөйлем («мураккаб тицдаги құшма гап») деп үшке бөлінеді.

Өзбек тіліндегі салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдердің қазақ тіліндегі осы екі құрмаластардың байланысу жолдары мен формалық құрылымы жағынан бір-бірінен онша айырмашылықтары жоқ сияқты көрінеді, бірақ үшінші құрмалас сөйлеміміз, яғни аралас құрмалас сөйлем өзбек тілінде күрделі типтегі құрмалас сөйлемнің құрамына еніп кетеді.

Қазақ тілінде кемінде үш не одан көп жай сөйлемдердің әрі салаласа, әрі сабақтаса байланысуын аралас құрмалас сөйлем десек, өзбек тілінде кемінде үш немесе одан да көп сөйлемдердің (көп компонентті салалас сөйлем, көп бағыныңқылы сабақтас сөйлем және әрі салаласып, әрі сабақтасып байланысқан құрмалас сөйлем) байланысуын күрделі типтегі құрмалас сөйлем деп атайды.

Демек, күрделі типтегі құрмалас сөйлемдер көп компонентті салалас құрмалас, көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас және аралас құрмалас сөйлемдерден жасалды.

Өзбек тилиндеги «боғланган кўшма гап» (салалас құрмалас сөйлем) құрамындағы жай сөйлемдер *біріктіру жалғаулықтары арқылы; қарсы мәнді жалғаулықтары арқылы; талғау мәнді жалғаулықтары және теріске шығару мәнді жалғаулықтары* арқылы байланысып келеді.

Біріктіру жалғаулықтары арқылы байланысатын құрмалас сөйлемдер.

Бұл қызметте қолданылатын элементтер *ва, Ҳам* (және, әрі) жалғаулықтары, сол сияқты *-да, -у (-ю)* жүктемелері (демеулік *да*) саналады. Мұнымен қоса басқа да грамматикалық көрсеткіш пен интонацияның да рөлі бар. Мысалы: *Тожибой қизил алвон билан ёпилган стол ёнига чиқди ва унинг овози залда гулдиреди (П.Турсун.) – (Төжібай қызыл матамен жабылған столдың жанына шықты және оның даусы залда дүрілдеді); Мудир жадал қадам ташлаган Ҳолда тўхтовсиз гаширар ва унинг сўзлари Ҳаммани қизиктирар эди (П.Турсун.) – (Бастық мықты қадам тастағандай тоқтаусыз сөйлейді және оның сөздері барлығын қызықтыратын еді); Акаскин қиз билан рус тилида гаплашар Ҳам Комила унинг фикрларини жуда тез англар ва амалга оширишга тиришар эди (Ойбек) – (Акаскин қызбен орыс тилинде сөйлеседі әрі Камила оның пікірін тез аңғарып және оны амалға асыруға тырысатын еді).*

Жоғарыда келтірілген мысалдарымыздағы *ва* және *Ҳам* деген жалғаулықтар жай сөйлемдерді байланыстырып салалас құрмалас сөйлем жасап тұр.

Қарсы мәнді жалғаулықтары арқылы байланысқан құрмалас сөйлем. Өзбек тилинде салалас құрмалас сөйлемдер өзара *аммо, лекин, бирок, а, Ҳолбуки* сияқты жалғаулықтар және осы жалғаулықтармен қызметтес болған *-у (-ю), -да* жүктемелерімен (демеулік *да*) де байланысуы мүмкін.

Мысалы: *Нима воқеа бўлганини ҳеч ким аниқ билмас эди, аммо бепоён саҳронинг қоқ ўротасидаги бу ерга аллақандай миш-миш гашлар эшитилган эди (А.Мухтор) – Не оқиға болғандығын ешкім анық білмес еді, бірақ кең сахараның қақа ортасында бұл жерге әлдеқандай мыш-мыш сөздер естілген еді. Немесе: Ўзимнинг ўғлимсан-у, аммо сенга ҳеч тушунолмай қолдим (С.Бабаевский). – Өзімнің баламсың ғой, бірақ саған еш түсіне алмай қалдым. Немесе: Газетани бүгун битирмоқчи эдик, бирок материал оздай кўринди (Ойбек) – Газетті бүгін бітірмекші едік, бірақ материал аздай көрінді.*

Жоғарыдағы талданған мысалдардағы *аммо, бирок* жалғаулықтары қарсы мәнді аңғартатын жалғаулық болып саналады.

Талғау мәнді жалғаулықтар арқылы байланысқан құрмалас сөйлем. Талғау мәнді жалғаулықтары арқылы байланысатын құрмалас сөйлемдерде бірінен соң бірі пайда болатын немесе бірімен бірі алмасынып

келетін бірден артық құбылыс немесе оқиға бейнеленеді. Егер баяндауыштары етістік арқылы берілсе, олар шақ бойынша да дерлік бір болады.

Өзбек тілінде талғау мәнді жалғаулықтар: *(гоҳ) гоҳ-гоҳ, (баъзан) баъзан-баъзан, ё (ё-ё), дам-дам, хоҳ (хоҳ-хоҳ), бир-бир* сияқты жалғаулықтар құрмалас сөйлемдегі компоненттерді талғап, ажыратып көрсету үшін қолданылады. Жоғарыда көрсетілген жалғаулықтар қазақ тіліндегі *кейде, кей-кейде, бірде, бір-бірде, я, бірге-бірге, мейлің, құй, бір-бір* деген жалғаулықтарға тура келеді. Мысалы: *Ё мен бораман, ё сиз келарсиз (Құшиқдан) – Я мен барамын, я сен келерсің. Бу вазифани хоҳ ўзингиз бажаринг, хоҳ бировга тошширинг – Бұл жұмысты мейлің өзіңіз орындаңыз, мейлің өзгеге тапсырыңыз.*

Өзбек тіліндегі талғау мәнді жалғаулықтар қазақ тіліндегі талғау және кезектес салаластардың жалғаулықтарына тура келеді.

Өзбек тіліндегі салалас құрмалас сөйлемнің кейінгі түрі *теріске шығару мәнді жалғаулықтары арқылы байланысқан салалас құрмалас* сөйлем. Бұл салалас жоғарыдағы талғау мәнді жалғаулықтарына ұқсап жалғаулықтары сөз басында қайталанып келеді. Бұл құрмалас тек қана «*на*» жалғаулығы арқылы байланысады. *На* жалғаулығы қазақ тіліндегі болымсыздық етістік жасайтын *-ма* қосымшасына ұқсайды. Мысалы: *Унинг қулоғига на бұлбул овози кирар, на кўзига уйқу келарди* (П.Турсун.) – *Оның құлағына бұлбұлдың даусы да кірмейді, көзіне ұйқы да келмейді.* Немесе: *На кўча бор, на мустақам ўй-жой кўринади. – Көше де жоқ, мықты бір ұй-жай да көрінбейді.*

Қорыға айтқанымызда, өзбек тілі мен қазақ тіліндегі салалас құрмалас сөйлемдердің түрлері мен жасалу жолдарында жоғарыдағыдай өзгешеліктерді байқауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. М.Балақаев, Т.Қордабаев. Қазіргі қазақ тілі. Алматы. Мектеп. 1982; Қазақ тілінің грамматикасы. II. Синтаксис. «Ғылым» баспасы. Алматы. 1967; М.Балақаев, Т.Сайрамбаев. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. Өңделіп және толықтырылып, 4-басылуы. Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі жоғары оқу орындары филология факультетінің студенттеріне арналған оқулық ретінде ұсынған. Алматы. «Санат». 2009; М.Б.Балақаев. Қазақ әдеби тілі. «Дайк-Пресс». Алматы. 2007; Ш.К.Бектұров. Қазақ тілі. Лексика. Фонетика. Морфология. Синтаксис. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі ұсынған. Алматы. «Атамұра». 2006.
2. М.Асқарова. Ғазирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. ЎзССР Фанлар академияси. Тошкент: 1960.

Д.Айтбаев. Өзбек тилиндегі салалас құрмалас сөйлемдер...

3. Ғ.Абдурахманов. Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи. 1996.
4. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи. 1995:
5. Нурмонов А. Гап ҳақида ситактик назариялар. Тошкент. 1993;
6. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг шакл-функционал талқини. Тошкент. Фан. 1994:

REZUME

D.AITBAEV (Andizhan)
COMPOUND SENTENCES IN THE UZBEK LANGUAGE

The article analyses the compound sentences in the Uzbek and Kazakh languages, types and structural peculiarities.